

Стефан Петрушев

магистер по историја

stefanpetrusev12345@yahoo.com

Евреите и останатите етнички заедници и антисемитските појави во Штип во периодот помеѓу 1919 и 1943 година

Свети Никола 2023

Abstract - In this article we will look at the relationship between the Jews and other ethnic communities in Shtip as well as the penetration of the Bulgarian army into Macedonia, the establishment of the Bulgarian administrative apparatus and the implementation of the anti-Semitic legislation. Practically, although the Jews lived in a city with a mixed ethnic composition and had daily communication with other communities, they still acted in their micro environment and thus stood out from the environment. It was these differences that encouraged stereotypes and anti-Semitic phenomena in Shtip, because practically the relations between Jews on the one hand and Macedonians, Turks and Roma, on the other hand, can be defined as "both separately and together". In the section that will be dedicated to the deportation of the Jews, the cases of hiring people who were loyal to the Bulgarian authorities during the confiscation of Jewish property will be indicated.

Апстракт - Во оваа статија ќе го разгледаме односот помеѓу Евреите и останатите етнички заедници во Штип во периодот помеѓу 1919 и 1943 година како и навлегувањето на бугарските војски во Македонија, воспоставувањето на бугарскиот административен апарат и имплементацијата на антисемитската легислатива. Практично, иако Евреите живееле во град со мешан етнички состав и имале секојдневна комуникација со другите заедници, тие сепак дејствувале во својата микро средина и на тој начин се издвојувале од околината. Токму овие различности поттикнувале стереотипи и антисемитски појави во Штип, бидејќи практично релациите помеѓу Евреите од една, и Македонците, Турците и Ромите, од друга страна, може да се дефинираат како „*ем башка, ем барабар*“. Во делот кој ќе биде посветен на депортацијата на Евреите ќе бидат посочени и случаевите на ангажирање на лица кои биле лојални на бугарските власти во конфискацијата и продажбата на еврејскиот движен и недвижен имот.

Клучни зборови: Штип, Евреи, антисемитизам, антисемитски појави, стереотипи.

Во овој период на просторот на вардарска Македонија опстојувале три еврејски вероисповедни општини. Најголемата еврејска вероисповедна општина се наоѓала во градот Битола, а по неа следеле општините во градот Скопје и градот Штип. Овие еврејски општини немале политички, туку хуманитарен, верски, културно-просветен и пред сè, национален карактер. Како главна цел, во склоп на своето работење, тие вероисповедни општини го имале негувањето на еврејските култура, јазик и религија. Според статистичките податоци, од 1941 година, од вкупниот број Евреи, кои живееле во Македонија, во Битола имало 1 181 семејство, во Скопје – 810, во Штип – 140, а во другите градови – 19 семејства, или вкупно – 7 762 лица. За време на окупацијата на вардарска Македонија од страна на фашистичка Бугарија, бројот на Евреи се зголемил за околу 300, со што вкупниот број Евреи во Македонија, во 1941 година, изнесувал околу 8 000 лица.¹

Во Штип се наоѓала најмалата по бројност еврејска заедница. Овде еврејското маало се наоѓало на самиот брег на реката Отиња, а куќите биле збиени една до друга. Поголемиот дел од еврејските куќи се наоѓале на десниот брег на реката, а еден помал дел на спротивната страна. Во главно куќите биле сместени на десет улици и тоа седум на левата, и три на десната страна. Најголемиот дел од еврејските куќи биле сместени на 3-4 улици, од кои само на овие улици живееле околу 86% од вкупниот број на Евреи во градот. Вкупно имало 55 живеалишта, нумерирани со посебни броеви, каде во еден влез живееле по 3 семејства или во просек по 10,5 лица.²

Како и во останатите градови, така и во Штип, еврејските згради имале двор или по една отворена тераса, кои, за време на празникот Сукот, ги користеле за правење Сука (колиба украсена со зеленило и со цвеќиња). Таму се јадело во текот на седумте празнични денови. Секое семејство имало по два прибори за јадење. Подготовките почнувале еден месец пред празникот. Што се однесува до еврејските дуќани, сите биле затворени во сабота. Тоа и предизвикувало голема штета на Евреите бидејќи, според законите, морале да ги затворат и во недела. Оние Евреи што ги отворале своите дуќани

¹ Лебл, Ж. (2013). *Плима и слом*, стр. 312.

² Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија, достапно на <https://www.holocaustfund.org.mk/posts/details/210>, (посетена на 14 јули во 2023 г.)

во саботите и за време на празниците, биле нарекувани „ел пекадор“ (грешник). Евреите во Штип се занимавале со разни занаети. Имало 13 касапи, 6 опинчари, 2 кројачи за евтина машка конфекција, 5 кројачи на кои тоа им било главно занимање, 10 кројачи што се занмивале привремено со шиење, 2 кочиции, 2 чистачи на чевли, 1 кебапчија, 6 наемни работници, 18 калфи, 10 чираци и неколку носачи, кои имале посебно изработени самари за поголеми товари.³

За тешката положба во која се наоѓале штипските Евреи, д-р Шломо Леви од Загреб напишал: *„Сиромашни урнати турски куќи, тесни нерамни улици. Се чини дека столетијата поминувале покрај Евреите во Штип не оставајќи трага. Нивниот живот останал онаков каков што бил пред неколку стотици години... А сепак, и овде времињата почнуваат да се менуваат. Се градат училишта во кои поминуваат и еврејски деца. Но во тие училишта еврејското дете не добива никакво еврејско образование. Стравот од отуѓувањето на децата ги тера Евреите да се затворат уште повеќе од светот. А овој, одвреме-навреме, реагира на тоа одделување. Еврејството во Штип е беспомошно.“*⁴

Евреите во Штип, главно, живееле во одделен квартал, т.н. еврејско маало. Во главно, биле мирен и повлечен народ. Не се мешале многу во работата на соседите. Нивните погледи на светот биле ограничени, а нивните животни потреби – минимални. За себе не барале повисок социјален статус и биле задоволни со она што го имале. Љубица Миткова, сведок на депортацијата на Евреите од Штип и нивен современик, кажува: *„Многу работлив свет, многу чист свет беа. Многу вредни, се работеа. Ништо не им од рака утикнуваше, се работеа, се. И така многу се слажеме ние со Евреите, не бевме така контро нешто, да се караме, да се онадуваме. Бевме добри со Евреите многу. И добри свет беа. И многу чист свет беа.“*⁵ Бидејќи живееле во град со мешан етнички состав, комуникацијата со другите народи била неизбежна, но сепак постоела и некоја граница.

³Лебл, Ж. (2013). *Плима и слом*, стр. 245.

⁴Исто, стр. 246.

⁵Ljubica Mitkova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, May 16, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50881>, (посетена на 14 јули во 2023 г.)

Соживот постоел меѓу различните заедници. Не се правело разлика меѓу: Македонци, Евреи, Турци, Роми. Тоа особено е забележливо кај децата, кои не правеле никаква разлика, дружејќи се заедно за време на школските часови и надвор од училишните простори. Димитар Андонов се сеќава на еден другар Арон Леви со кого се дружеле за време на школските часови и надвор од училиштето.⁶ А, исто така и Александар Хаџи Андов, во интервјуто направено за потребите за Музејот на холокаустот во Вашингтон, кажува: „Меѓутоа сите одеме, играеме, гонеме се, не праеме разлика.“⁷ Не се правело никаква разлика по национална и по верска основа.

Соживот имало и меѓу постарите, но нивните контакти, главно, се должеле на соработка. Но сепак и тие знаеле од ортаци да станат и добри пријатели. Ракатов Коле се сеќава дека неговиот татко, во дваесеттите години на XX век, добил дуќан на подарок од еден Евреин. А, меѓусебно си оделе и на гости за време на празниците. Кога ќе дошло Велигден, Евреите ќе отишле кај нив на гости, а пак за Пасха тие ќе отиделе кај нив. И најчесто, кога доаѓале Евреите за Велигден, добивале: по некое јајце, леблеба, ораси, миндали. А, пак, кога Македонците оделе кај нив, добивале по некое варено јајце, лепче и еврејски семки. Кажува и дека Срби, Турци, Македонци, Евреи, сите меѓусебно живееле и си помагале. Односно дека живееле како една фамилија, како браќа .⁸

Од ова може да увидиме дека имало дружење меѓу Македонците и Евреите, меѓутоа, сепак постоела некоја граница. Во Македонија Евреите, преку стереотипи, се претставувале како многу богати луѓе, кои владееле со трговијата и ги контролирале пазарите и размената на стоки, како луѓе со физички изглед и со физиономија, која се

⁶Dimitar Andonov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, June 05, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84391>, (посетена на 14 јули во 2023 г.)

⁷Aleksandar Hadzi-Andov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50879>, (посетена на 14 јули во 2023 г.)

⁸Kole Rakatkov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50877>, (посетена на 17 јули во 2023 г.)

разликува од другите заедници. Тоа можеме да го забележиме и во интервјуто со Голуба Бочварска, која кажува: „Они беа по ситуирани и подобро се носеа и подобро се хранеа.“⁹

Токму овие различности поттикнувале стереотипи и антисемитски појави. Помеѓу локалното население во Штип во периодот меѓу двете светски војни постоело верување дека Евреите факале христијански деца, ги ставале во буре со шајки, ги тркалале по надолнина и потоа им ја пиеле крвта бидејќи на тој начин тие се причестувале. Најчесто овие приказни им биле кажувани на малите деца за да не одат навечер во еврејското маало во градот. Ваквите појави најчесто се случувале пред празникот Песха (Пасха) кога исчезнувало некое христијанско дете кое ритуално било убивано и потоа, од неговата крв, Евреите го зачинувале својот празничен леб - мацот и бојус. Во интервјуата направени за потребите за Музејот на холокаустот во Вашингтон Наталија Иванова кажува: „Мене лично ми викаа дека Евреите наводно, можда е тука верата у прашање, христијанска и нивната вера, мада читајќи ја Библијата сега повозрасна ја читам, да има многу сличности. Имиња Сара, на пример ние имаме Сара у христијанството, да не зборам многу, да не навлегувам. Некако се поделила верата тука, е сега дали тоа останало да се отцепат едни од други, ќе ми викаа немој, особено пред Велигден, да одиш они се причестуваат како ние што се причестуваме и земаме божји благослов со вино, они зимат со наша крв. И викаат ќе те стават у една каца и ќе тражат да се избавеш од кацата, а, ах, борејќи се да излезеш од кацата ќе тече крв од тебе и они ќе се причестат со твојата крв.“¹⁰ Слична приказна кажува и погореспоменатата Голуба Бочварска „Чула сам ја дека наше дете ќе земат, така ли наше дете ќе земале да го заклале па да се пресеиат.“¹¹ Она што е уште поважно е дека ваквите случаи, иако не потекнуваат изворно од овие простори, биле пренесувани од генерација на генерација.

⁹Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388>, (посетена на 17 јули во 2023 г.)

¹⁰Natalija Ivanova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50878>, (посетена на 17 јули во 2023 г.)

¹¹Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388>, (посетена на 17 јули во 2023 г.)

Поради влијанието на настаните во нацистичка Германија во 1939 година се забележуваат и првите знаци на државен антисемитизам. Од страна на Владата на Драгиша Цветковиќ биле донесени три закони со кој било предвидено следното: 1. Секој Евреин, кој влегол во Југославија по 1 јануари во 1935, да ја напушти земјата во рок од три месеци; 2. Секој Евреин, кој дошол во Југославија пред 1 јануари во 1935 и не живеел во неа најмалку 10 години, морал да замине во рок од 3 месеци; 3. Сите Евреи, кои живееле во Југославија повеќе од 10 години и не се југословенски жители (вклучувајќи ги оние што барале жителство и биле одбиени) мораат да ја напуштат земјата во рок од една година.¹² Сепак, оваа влада на Драгиша Цветковиќ била профашистички настроена и со овие мерки, кои ги донела, само ги подготвила Евреите кон она што следувало по април во 1941 година, по окупацијата на вардарскиот дел на Македонија и по имплементирањето на бугарското антисемитско законодавство.

Оттогаш започнале и мерките против еврејското население кое најпрвин било проследено со ограбувањето на еврејските продавници во центарот на градот Штип. Овој настан познат како „Јамата“ всушност претставува напад на еврејските дуќани од страна на локалното население. Во тоа ограбување на еврејскиот имот, според сеќавањата на некои од очевидците на тој настан, учествувало единствено локалното население. Германските војници не биле дел од ова ограбување, додека бугарските војници сеуште не биле пристигнати. Во интервјуто со Ѓорѓи Хаџи Николов, направено за потребите на Меморијалниот музеј на холокаустот од Вашингтон, кажува: *„Ја гледам сите улават во книжарата и јас како дете, дванаесет годишен, јас у книжарата виде радио. Пробав да го фанам радио и клоцата... Поголеми, повозрасни од мене. Земаа ми го радиото. Почнаа, кој што стаса - зима излава, зима излава.“*¹³ Според неговото сеќавање, германската војска не била вклучена во овој грабеж. Единственото учество било од страна на локалното население. И Наталија Иванова го потврдува истото: *„Тоа беше нагло, значи нагло разбивање. Ја сакав да одам, не ме пуштија. А гледав вреќи како носат, а мајка ми вика тие се сиромашки и сиромашки ќе останат. Остави ги. И после се чу дека кој лев*

¹²Албохер, Ш. (2010). *Евреите од Монастир, Македонија*, стр.89.

¹³Gorgi Hadzi Nikolov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 14, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50875>, (посетена на 20 август во 2023 г.)

*кондур земал, кој деснио кондур земал, јас и викам па пушти ме и мене, јас ќе немам што да облечам. Не те пуштам, седи дома, гледај сега. И стоев на вратата, на портата и гледав како носат.*¹⁴ Всушност, овој настан претставувал само најава, само почеток на судбината на нивните имоти и животи, која подоцна била запечатена од страна на Бугарија, која го спровела „конечното решение на еврејското прашање.“

Со навлегувањето на бугарската војска на територијата на Македонија доаѓа до промена на животот на Македонците. Започнала политиката на асимилација и денационализација. Воспоставувањето на административната власт се состоела од три фази. Првата фаза го опфаќала навлегувањето и воспоставувањето на бугарската воена власт во помалите и во поголемите градови, а потоа и на главните комуникациски места. Втората фаза е воспоставувањето на полициската власт со разни мерки, како што се: строга контрола на движењето, издавање дозвола за движење, апсење, раселување и друго. И во третата фаза било воспоставувањето на цивилната, односно државно-административната власт, која го организирила оживувањето во: администрацијата, образованието, здравството, црквата, стопанството, културата и другите дејности.¹⁵

Од друга страна пак со спроведување на бугарскиот Закон за заштита на нацијата, Евреите биле подложени на најригорозни мерки, кои биле репродукција на германската правна легислатива. Целта било еврејското население да се претстави како збир на крволични лихвари, измамници, подли личности, население кое ги мрази сите други. Со бугарскиот Закон за заштита на нацијата, на Евреите им биле ограничени низа граѓански права, така што биле приморани да го предадат целото свое богатство во Бугарската народна банка, да плаќаат високи даноци, да ги обележат своите живеалишта, да не излегуваат од своите домови, да ја носат Давидовата ѕвезда, да не смеат да работат одредени професии за кои бугарските власти процениле дека се опасни по поредокот на Царството Бугарија. Со спроведувањето на ваквите мерки Евреите биле лишени од најосновните човекови права. Сепак ваквите ограничувања кој станале секојдневие на

¹⁴Natalija Ivanova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, May 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50878>, (посетена на 20 август во 2023 г.)

¹⁵Шукарова А., Б. Панов М., Ѓоргиев Д., Битовски К., Катарџиев И., Стојчев В., Велјановски Н., Чепреганов, Т. (2008). *Историја на македонскиот народ*, Институт за национална историја, Скопје, стр. 259.

македонските Евреи било само дел од процесот кој што подоцна бил проследен со транспортот во скопскиот Монопол.

Акцијата за иселување на целокупното еврејско население од Штип, Битола и Скопје започнала ноќта меѓу 10 и 11 март во 1943 година. Бројот на вкупното еврејско население во Македонија изнесувал околу 8 000. Апсењето се одвивало според претходно подготвениот план. Од страна на Комесаријатот за еврејски прашања биле формирани групи, кои се состоеле од: еден полициски началник, еден полицаец, неколку војници и граѓани. Имало список, според кој, секоја група имала одреден број куќи што требало да ги посети. списокот се состоел од: името, презимето, датумот на раѓање, местото на живеење и професијата со која што се занимавал. Според тие списоци, македонските Евреи биле собрани и однесени во Монополот во Скопје. Иселувањето на штипските Евреи и Евреите од Битола било извршено со сточни вагони, а Евреите од Скопје биле терани пеш од своите домови до привремениот логор. А, оттаму со благослов на бугарскиот премиер Богдан Филов на 22, 25 и 29 март 1943 година биле префрлени во логорот на смртта Треблинка, каде што сите до еден биле погубени.

Наместо протести, отпор и покажување на несогласување со постапката на властите дел од локалното население започнало со ограбување на еврејскиот имот, да учествува на јавни лицитации како и активно да учествува во рушењето на еврејските куќи во Штип. Таквиот израз на задоволство кај македонското население се должи на намалувањето на цените односно на поволното влијание на пазарот, како и на алчноста за богатство. Тоа се забележува и во писмото на чиновникот на Комесаријатот за еврејски прашања Стојан Бахчеванциев кој на 7 март 1943 година го испратил до Александар Белев во кое ги опишал плановите за депортацијата, во врска со односот на локалното население напишал: *„Треба да се нагласи дека населението овде е подложно на грабежи и слични работи се случувале при доаѓањето на германските војски во градот и при бомбардирањата. Или уште повеќе, отворено жалеле што не можеле да опљачкаат повеќе... Началникот на полициската управа стравува дека не се исклучени кражби на прозорци, врати, делови од месинг и сл. од испразнетите куќи, кои се многу*

збиени, оддалечени за надгледување, а достапни за околните соседи, Бугари, Турци или Цигани.“¹⁶

Според сеќавањата на неколку сведоци на депортацијата на Евреите и продажбата на нивните имоти, јавните лицитации во градот Штип биле реализирани од страна на локалното население додека, како контролори, се јавувале неколку Бугари, кои што имале задача да ја спречат евентуалната продажба по пониска цена. Според сеќавањата на постарите штипјани, главен раководител во продажбата на еврејските предмети бил Митко Гајдарџиев. Меѓутоа и покрај конфискацијата и продажбата на еврејскиот имот, процесот не застанал тука. Бугарското лицемерие продолжило да се продлабочува до моментот на бришење на секаква трага од еврејското население, кое, до неодамна, било дел од ова општество. Имало и случаи кога куќите што пред некое време им припаѓале на Евреите, кои веќе биле депортирани во Треблинка, да им бидат доделувани на Македонци, кои дотогаш живееле во делот на Македонија под италијанска, а подоцна и под албанска власт.

Меѓутоа, во Штип била спроведена акција за рушење на Еврејското маало. Во таа акција биле регрутирани млади момчиња на седумнаесет-осумнаесетгодишна возраст од страна на бугарската власт. Еден од нив е Димитар Андонов од Штип, кој ја раскажал таа епизода од неговиот живот: *„После извесно време дојде наредба мобилизација на младите деца, да одат да се руши, зградите да се рушат. Меѓу тие рушења бев и јас и кога рушевме до нас блиску да рушат и едни узвикаа... еј злато, злато... и видо, јас и видо тегла со накит унатре. А од тие стражарите што беа нијни, дајте го тоа земаа викаат да ги тепат, да викаат, виа не го дават вие го зимат, фанаа ги и ги одведоа ги тие. А јас очевидец сам со теглата со накит внатре што имаше. Одејме неколку дена работевме рушење. После еден друг ми расправаше дека нашле на едном месо нашле шарлаган, една у тие големите стаклени садове и нашле три кутии сребрени работи, српски динари, десет динари, три кутии лимени. И тие ги земале наводно одведеа ги во општината да се потпишат, наводно им дале по една десетка. Да не претерам ние беме четворица, имаше многу, сигурно е било неесет шеесет души, оти то у истио ден рушењето на сите згради беше. Денеска се руши,*

¹⁶Лебл, Ж. (2013). *Плима и слом*, стр. 330.

неколку дена рушиме. Првиот ден керамидите ги вадевме ги спуштавме здрави, вториот ден го рушевме горе кровот, така трети и четврти пети ден натака патосите и доле сè одевме до темел.“¹⁷ А, Александар Хаџи Андов сведочи дека процесот на рушењето на куќите продолжил и понатаму. Материјалот, односно гредите што останале при самото рушење на куќите, биле продавани за евтини пари, од страна на локалното население.¹⁸ Некои, по наредба на бугарската власт, а други по алчноста за богатство, учествувале во тој процес.

Денес повозрасните Штипјани со доза на горчина се сеќаваат на своите сограѓани Евреи поради судбината што ги снашла, но и со гордост дека го делеле секојдневието со една заедница како нив. Навидум односот на Евреите со останатите заедници во градот Штип изгледал добар на прв поглед. Генерално не постоело било каков „судир“ меѓу Еврејската заедница и другите. Почитувањето и различностите биле на највисоко ниво како политички така и религиозно. Имало и меѓукултурна соработка и домашни посети помеѓу соседите Македонци и Евреи за време на христијанските и еврејските празници. Од она што останало во колективната меморија на повозрасните Штипјани, може да се заклучи дека тие имале и значајна улога во развојот на економијата во градот бидејќи многу од нив се занимавале со трговија и слични економски гранки, земајќи активно учество во чаршискиот живот во градот. Меѓутоа и покрај тоа што Евреите живееле во град со мешан етнички состав и имале секојдневна комуникација со другите заедници, тие сепак дејствувале во своите микро средини и на тој начин се издвојувале од околината. Токму овие различности поттикнувале антисемитски појави.

И сторијата ни кажува дека со векови Македонците и Евреите имале коректни и толерантни односи едни спрема други. Имајќи го во предвид и фактот дека се до 1944 година Македонија не претставувала политички субјект не може да стане збор за институционален антисемитизам заради непостоењето на национална правна легислатива,

¹⁷Dimitar Andonov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, June 05, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84391>, (посетена на 20 јули во 2023 г.)

¹⁸Aleksandar Hadzi-Andov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50879>, (посетена на 20 јули во 2023 г.)

односно мерките кои биле насочени против Евреите биле донесени од страна на туѓи влади. Меѓутоа, под површината, постоеле бројни антисемитски појави и процеси кои биле дел од секојдневието на обичниот народ.

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјавени извори

1. Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија.

Литература

1. Албохер, Ш. (2010). *Евреите од Монастир, Македонија: животот и времето во кое живееше некогашната еврејска заедница во Монастир*. Фонд на Холокаустот на Евреите од Македонија.
2. Весковиќ В. В., Колономос, Ж. (1986). *Евреите во Македонија во Втората светска војна*, том I и II, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје.
3. Лебл, Ж. (2013). *Плима и слом: од историјата на Евреите во Вардарска Македонија*. Фонд на холокаустот на Евреите од Македонија.
4. Шукарова А., Б. Панов М., Ѓоргиев Д., Битовски К., Катарциев И., Стојчев В., Велјановски Н., Чепреганов, Т. (2008). *Историја на македонскиот народ*, Институт за национална историја, Скопје.

Усна историја (сведоштва)

1. Aleksandar Hadzi-Andov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50879>
2. Dimitar Andonov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, June 05, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84391>
3. Gorgi Hadzi Nikolov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 14, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50875>

4. Goluba Bochvarska interviewed by Nathan Beyrak, Shtip, March 01, 2014, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn84388>
5. Kole Rakatkov interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50877>
6. Ljubica Mitkova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, May 16, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50881>
7. Natalija Ivanova interviewed by Teon Dzingo, Shtip, March 15, 2012, United States Holocaust Memorial Museum Collection, courtesy of the Jeff and Toby Herr Foundation, достапно на <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50878>